

MTA Doktori értekezés tézisei

Mohay Tamás

A csíksomlyói kegyhely és búcsújárás
a 20. század második felében

Budapest • 2020

I. Kutatási célok és előzmények

Dolgozatom célja annak megértése és elemző bemutatása, hogy a 20. század második felében mi minden történt a csíksomlyói pünkösdi búcsújárással azt követően, hogy annak több évszázados folytonossága 1949-ben a diktatúra nyomására megszakadt, majd 1990-től újraéledt. Másként fogalmazva: hogyan alakult át a huszadik század második felében a kommunista fordulatot követő negyven, majd a rendszerváltást követő tíz–húsz évben a kegyhely és a búcsújárás? Mi maradt eleven, mi kopott le ezek hagyományos kereteiből? Hogyan ragadható meg egy lappangó ünnepi hagyomány az egyházüldözés időszakában? Hogyan éltek közösségek és egyházi vezetők a politikai hatalom szorítása és lazulása közepette a saját erőforrásokkal, hogyan feszegették a határokat, hogy találták meg a rejtett ünneplés lehetőségeit? Hogy biztosította ez a búcsújárás folytonosságát? Mi vezetett ahhoz, hogy 1989 után az ünnep úgy éledt újjá, hogy egyszerre tartotta meg régi arculatát és öltött egészen újat? Hogyan terebélyesedett ki a teljes magyar nyelvterületre a búcsú vonzasköre, és mi módon lett Csíksomlyó „nemzeti kegyhely”, turista-célpont, médiaesemény, és együttes élmények megélésének színhelye? A téma sok összetevője több évszázados múltra és szívós hagyományokra tekint vissza, miközben az ünneplést meghatározó erővel alakították a külső kényszerek, a történeti fordulatok és a modernizáció folyamatai.

A kutatás kiindulópontját a búcsújárás 1989 utáni helyreállása és helyreállítása jelentette. 1990-ben jól érzékelhető volt, hogy a vallási hagyományok régi–új megélése és a nemzeti érzések kifejezése milyen könnyen találkozik egymással, és hogy milyen elemi erővel törek-szenek a szabad megvalósulásra. E tapasztalat nyomán akkoriban azt a célt tűztem magam elé, hogy ezt az újjáéledési és újjáalakulási folyamatot egy hosszabb jelenkutatással figyelemmel kísérjem és leírjam. A búcsújárás itt nem egyszerűen egy régi „szokás”, valamiféle múltfélben lévő egykori jelenségegyüttes, amit – mint a folklorizmus-jelenségek többségét – mesterségesen igyekeznek fenntartani, hanem egy élő, egyre szélesebb körből folyamatosan százezres tömegeket vonzó ünnep egy erdélyi magyar kegyhelyen.

A fejlemények feldolgozását az 1990-es évek elejétől fogva a tervezett monográfiához készített tanulmányokban kezdtem meg. Idővel egyre jobban feltárultak szerteágazó összefüggések, és az eredettörténet feltárása kapcsán mind jobban előtérben kerültek a történeti kérdések; ennek nyomán született meg 2009-re a csíksomlyói pünkösdi búcsújárás eredetéről, hagyományairól és 1949-ig ívelő történetéről szóló könyvem. Időközben eltelt két évtized, már azok is felnőttek, akik a terepmunka idején születtek, az egykori jelen lassan a múlt része lett, és egyre jobban „összeért” a korábbi évtizedekkel. Nyilvánvalóvá vált, hogy a jelenkor története sem érthető meg a közvetlen előzmények nélkül, és folytatást kívánt a korábbi összefoglalás is. Ezért a monográfia újabb tervében az 1990-es évek mellett már a diktatúra idejének feltárását is célul tűztem ki. Így született meg e dolgozat kezdő időhatára, az 1949-es év, és adódott a felső időhatára is a 2000-es évek első évtizedével. Egyre világosabban látszott, hogy milyen szorosan összefügg a negyven évig tartó rejtettebb, és az 1990 után

kibontakozó nyilvános és szabad ünneplés, és hogy mindezt mennyire áthatják az évszázados múltból továbbadott ismeretek, szükségletek és kifejezésformák.

Nem tűztem magam elé azt a célt, hogy mindezt módszeres, kiterjedt összehasonlító vizsgálat tárgyává tegyem, sem azt, hogy a valós tapasztalatokból túlságosan messzire vezető elméleti következtetésekre jussak. Az eredményeket akkor lehetne alaposan összehasonlítani más kegyhelyekkel, ha rendelkezésre állnának hasonló feldolgozások, azonban nálunk nem ez a helyzet. Mostanig nem készült önálló, saját terepmunkára épített monográfia hazai vagy külföldi magyar kegyhelyről. A számos, más szempontú vagy módszerű feldolgozás lehetővé teszi, ám egyúttal határok közé is szorítja az egybevetés lehetőségeit; ezeket érzékelve igyekeztem a szükséges kitekintéseket megtenni, a csíksomlyói sajátosságokat aláhúzni.

A néprajzban és rokon tudományaiban jó ideje a vallás az egyik legkedveltebb témakör, s ahogy távolodunk a klasszikus értelemben vett „parasztság” és „nép” valóságától, úgy tudunk egyre többet ezek múltjáról és félmúltjáról is. Visszatekintve látjuk, hogy a köznépi vallásosság magyar néprajzi kutatása több hullámban bontakozott ki. Bálint Sándor fellépésével először az 1930-as évektől kezdve hozott komolyabb eredményeket, majd az 1960-as évektől mára már klasszikusnak számító könyvek születtek meg egy bakonyi (Kardos László) és egy zempléni (Bartha Elek) falu vallási életéről, az ünnepi szokások hagyományvilágáról (Dömötör Tekla), az archaikus népi imádságokról (Erdélyi Zsuzsa), népénekekről (Volly István) a Biblia paraszti szájhagyományairól (Lammel Annamária, Nagy Ilona), a nazarénusokról (Kardos László, Szigeti Jenő), hogy csak a legfontosabbakat említsük. Mellettük gondosan szerkesztett tanulmánykötetek is napvilágot láthattak, Dankó Imre és Küllös Imola szerkesztésében pedig megindult a *Vallási néprajz* című könyvsorozat. Ezekre támaszkodhattak a nyolckötetes *Magyar Néprajz* szerzői, amikor – éppen a rendszerváltás éveiben – kézikönyv-fejezetekben összegezték a vallás és az imádsághagyományok néprajzi kutatásának akkori eredményeit.

1990 után sok témában újabb alapvető eredmények születhettek. Iskolateremtő egyéniségek körül fontos műhelyek formálódtak ki, sorozatban megrendezett konferenciák foglalkoztak köznépi vallási témakörökkel. Pócs Éva az utóbbi bő húsz évben sok hazai és nemzetközi konferenciát szervezett meg, s ezekből rendre vaskos tanulmányköteteket állított össze. Előtérbe kerültek a búcsújárás múltbeli szokásformái is. Nálunk e téren a legtöbbet az 1930-as évektől kezdve Bálint Sándor tette. Az ő enciklopédikus ismerete a saját szegedi tapasztalatvilágára épült, innen jutott el a magyar búcsújáró hagyományok monografikus összefoglalásáig, amit befejezni csak részben tudott, a munka 1994-ben Barna Gábor alkotómunkájával kiegészülve juthatott el a megjelenésig. Utóbbi is több könyvében és számos tanulmányában dolgozott fel vallási néprajzi témákat. Szerteágazó munkássága során szerkesztett könyvsorozatot, gondozta többek kéziratban maradt munkájának kiadását, vezetett csoportos kutatást, szervezett akadémiai kutatócsoportot, és tanítványai közül is többeket irányított a téma felé. A búcsújárásról sokan mások is mértékadó könyveket írtak és szerkesztettek. Közülük kiemelhető Gaál Károly posztumusz értekezése Andocsról, Tüskés Gábor monográfiája a barokk kori búcsújárásról és Tánczos Vilmosé a csíksomlyói kegyhelyről. A felsorolt és fel nem

sorolt munkák nagyobb része a múlt valamelyik távolabbi vagy közelebbi korszakával foglalkozott, és viszonylag kevesebben léptek fel azzal az igénnyel, hogy jelenkutatási törekvéseket is érvényesítsenek. Részben ilyen például Frauhammer Krisztina két könyve a kegyhelyek vendégekönveiről és imakéréseiről, Vass Erika munkája három kegyhely összehasonlító elemzéséről, Iancu Laura monográfiája a moldvai Magyarfalú helyi vallásáról és Fejes Ildikóé a csíki vallásosságról.

Témánkban szinte áttekinthetetlenül gazdag a sok irányba ágazó nemzetközi szakirodalom is. Osztrák, német nyelvterületen a népi vallásosság és azon belül a búcsújárás kutatása már a 20. század első felétől kezdve magas színvonalú volt, kimagasló eredmények születhettek, hiszen a kutatás folytonosság nem tört meg, iskolák, hagyományok alakulhattak ki. Hasonló a helyzet a mediterrán térségben, különösen Olaszországban és Spanyolországban, ahol a népi vallásosság társadalomtörténészek, mikrotörténészek figyelmét is megragadta. A középkori és kora újkori angliai népi vallásosság vagy a huszadik században újjáéledő katolikus búcsújáróhelyek témája éppúgy „megtalálta” a maga monográfusait, mint a lengyel, a horvát, a szlovák vagy a szlovén térség tradicionális vallásossága. Mindezek akár csak vázlatos feldolgozása is több disszertáció témája lehetne, mint ahogy időnként megszülettek ilyesfajta kutatási áttekintések is. Jómagam haszonnal forgattam Mircea Eliade, Karl Rahner, Victor és Edith Turner, Gerardus van der Leeuw, Rudolf Otto, Clifford Geertz és mások munkáit. A témakör részletesebb kifejtését itt azért tartom szükségtelennek, mert dolgozatomban nem törekszem a csíksomlyói búcsújárás teljes körű összehasonlító és/vagy elméleti horizontú elemzésére, sokkal inkább annak alapos értelmező leírására és kontextusba helyezésére.

II. A kutatás forrásai és módszerei

Néprajzi monográfia esetében természetes, hogy a források között első helyen a saját *néprajzi gyűjtőmunka* áll, amit egy 1985-ös tájékozódás után 1990 és 2005 között végeztem. Ennek során nem a múltra kérdeztem rá, hanem a jelen gyakorlataira, azok értelmére; a beszélgetések által a látható jelenségek láthatatlan hátterét akartam megérteni. Az empirikus felmérést rendszeresen, vissza-visszatérően végeztem (12 év alatt kilencszer követtem végig az eseményeket), továbbá három alkalommal (1993, 1994, 1996-ben) néprajz szakos diákjaim egy-egy módszeresen felkészített csoportjának megszerzett tapasztalataira is támaszkodhattam: ez tette lehetővé az események szinkron, egyidejűleg több helyszínen zajló követését. A módszeres kutatást befejezése után még tíz évig követtem a fejleményeket kb. 2010-ig. Ez az eljárás jelentős gazdagodást hozott akár ahhoz képest, hogy valaki egyszer-kétszer figyel meg alaposan egy ünnepet, akár ahhoz képest, hogy sokáig, de egyedül végzi ugyanezt. Másfél évtized alatt több tucatnyi saját interjú készítettem (körülbelül harminc szerzői ív terjedelemben), és csaknem hasonló terjedelmű anyagot használhattam fel diákjaim révén. Ennek eredményeképpen a búcsú eseményei, cselekményei és helyszínei között nem maradt olyan, amelyet idők során többször is ne lett volna alkalmam alaposan megfigyelni.

A kegyhely és a búcsú megértésének szándéka nem titkoltan a búcsús élmény háttére előtt formálódott ki. Az élményre, megfigyelésre, a részvételre és kívülállásra, a tárgyszerűségre és a személyes tudásra törekvés együttesen motivált és formálta ki az értelmezés kereteit. A saját és a mások megtapasztalása, megélése, mindennek szavakba öntése, a szokássá váló, avagy csak egyszerinek megmaradó cselekvések megfigyelése arra indított, hogy – vizuális hasonlaltal élve – a távolról felvett nagytotálók után fokról fokra ráközelítsek a részletekre; hogy a jeleneteket, a helyszíneket, csoportokat kistotálban is láthassam; hogy a szereplőket, vezetőket, tárgyakat, akár a mozdulatokat is premier plánban figyelhessem meg, és még tovább haladva a csak makróval látható legapróbb részletekbe is belemélyedjek. Tudatában vagyok, hogy mindez csakis együtt alkot szerves egészet, hogy az egész részei és azok kisebb részletei elszakíthatatlanul összetartoznak. Mindeközben a kutató folyamatos reflexióra is kényszerül: mennyire számíthat megfigyelőnek és/vagy résztvevőnek, a kettőnek milyen arányai váltakoznak akár egy-egy órán belül is.

Fő adatgyűjtési módszerem a kilencvenes években a résztvevő megfigyelés volt. Sokszor válik nyilvánvalóvá, hogy aki a maga szempontjából „résztvevőnek” gondolja magát, a befogadók részéről valójában idegen marad; másfelől az, hogy amit a megfigyelő ismeretnek tart, az voltaképpen titkok egymásra torlódó halmaza, s miközben a kutató örül egy-egy saját „felfedezésének”, értelmezésének, aközben a befogadók is tudják, hogy ők maguk mire „használják” a kutatót, a rajta keresztül megteremthető kapcsolatokat, szimbolikus erőforrásokat. Vallási szokások és gyakorlatok tekintetében még inkább igaz, hogy a jelenségek leírása mögött sokszor homályban marad azok mélyebb jelentése. Mindazonáltal egyáltalán nem látszik hiábavalónak törekedni a megértésre, annak minden töredékessége mellett sem. A töredékek olykor éppoly mélyre világíthatnak, mint a legszárazabb tudományos vagy teoretikusan alátámasztott ismeretek. Bárki kutatónak érdemes elfogadnia azt a beállítottságot, ami gátat vet annak, hogy saját magát mindenhatónak, saját tudását mindenkor érvényesnek, saját logikáját egyedül alkalmazhatónak tartsa. A saját szakmánk gyakorlása során mindnyájan „hivatásos idegenek” vagyunk, és azon mesterkedünk, hogy minél inkább felhalmozhasunk egy bizalmi, kapcsolati tőkét, és így az idegenség-tapasztalat minél inkább átadja a helyét a személyességnek.

A terepmunka során gondot fordítottam a módszeres *vizuális dokumentálásra*: egy-egy búcsú alkalmával kezdetben néhány tucat, majd több száz fényképet, diát készítettem, és a kutatásban részt vevők képeit is forrásként használtam. Arra törekedtem, hogy a többfókuszú megfigyelés képekben is testet öltjön, a fényképek dokumentatív erejűek és adatokkal kellően ellátottak legyenek. A képek értelmezését utólagos kommentárok segítették. Minden helyszínen és minden helyzetben készültek fényképek, összesen mintegy ötezer. A korábban filmre és diára készült teljes képanyagot jóval később digitalizáltam, ami a rendezésben, áttekintésben, részletek kiemelésében igen hasznosnak bizonyult. Manapság, a képek tengere idején mindinkább kiderül, hogy a kilencvenes évekből még mennyivel kevesebb a képanyag, az akkor elkészített sorozatok manapság egyre nagyobb értékűnek számítanak. A

feldolgozás során a saját képanyagot nagyban kiegészítették publikált vagy online elérhető képi és mozgóképes források is.

A források másik körét a levéltárakban, rendi és magántulajdonban fellelhető archivális források, *kéziratok* tették ki. A Gyulafehérvári Érseki Levéltár anyaga még úgy is hiánypótlónak bizonyult, hogy nem nyílt módomban teljes feltárássra vagy hasznosításra. A levéltár példás rendje és feldolgozottsága folytán a mutatók és a levéltáros kollégák segítségével célratorően az 1951 és 2001 között keletkezett mintegy 90 irat kb. 600 oldalát vehettem kézbe. Ezt a forrásanyagot eddig a búcsú kutatása terén még nem használták fel. Egészen biztos, hogy a diktatúra évtizedeiből további jelentős mennyiségű kéziratos forrás rejtőzik a titkosszolgálatok, pártszervek, hatóságok archívumaiban, azok levéltárba került és feldolgozott részeiben és egyes emberek hagyatékában, nemkülönben az egyházaktól elhurcolt, mostanig vissza nem szolgáltatott, a rendezetlenségre hivatkozva pedig teljességgel kutathatatlanná tett iratfolyóméterekben. Erre mutatnak már elkészült közlések és feldolgozások, de világosan látszik, hogy a történeti és egyháztörténeti feladatok sokkal nagyobbak, mint az arra vállalkozók munkabírása.

Kiváló archivumi forrásanyag az erdélyi ferences rendtartomány és a csíksomlyói rendház *Historia Domusa*; előbbi 1991–1998-ból, utóbbi 1979–2004-ből állt rendelkezésemre. Ezeket eddig a kutatók nem használták. A bennük foglaltak kiválóan kiegészítették a megfigyeléseket és beszélgetéseket, és hozzáférhetővé tettek sok olyasmit is, amiről szóban sosem esett szó. Ezeken kívül Csíksomlyón a ferences szervezők 1990-től éveken keresztül vezettek feljegyzéseket a búcsús csoportokról, azok létszámáról. A kéziratok harmadik körét Daczó Árpád Lukács ferences páter feljegyzései alkotják, aki 1957 és 1970 között az egyetlen lelkipásztor volt Csíksomlyón. Csodával határos módon az ő 1989 előtti jegyzetei megmaradtak, jelentős részük archívumba került Kolozsvárról, kisebb részüket közölték is. Ez az egyedülállóan értékes forrásanyag jól kiegészítette a páterrel készült személyes beszélgetéseket.

A harmadik jelentős forrásanyagot a *sajtó* jelenti. A 19–20. századból, a székelyföldi sajtó indulásának kezdeteitől korábban már tetemes cikkanyagot dolgoztam fel; 1949 után negyven évig a téma szinte teljesen eltűnt a sajtóból. 1989 után viszont a sajtó felszabadulása minden korábbinál nagyobb növekedést hozott, és kiváló bázist jelentett tények ellenőrzésére, értelmezések pontostására. A digitalizáció jóvoltából a feltárt sajtóanyag egyre inkább kitárgulhatott a régebbi évfolyamok online elérhető teljes, vagy adatbázisba rendezett kivonatolt anyagával. Mindennek eredményeképp a dolgozat szövegében másfél száz, az elmúlt harminc évben megjelent újságcikkre is hivatkozás történik.

1994-ben és 1995-ben a csíkszeredai Önkormányzati Hivatal segítségével adatfelvételt készítettem a vásári árusokról a számukra kiadott engedélyek alapján. Így részletes adatokhoz juthattam az árusok személyére, cégeire, lakóhelyére, árukészletére, a segítőkre, a bérelt területre és a fizetendő összegre vonatkozóan. 1997-ben a búcsú résztvevői között kérdőíves felmérést kíséreltem meg. E módszerek egyikét sem alkalmazta még senki hazai népszokás- vagy búcsújárás kutatásában.

Az elsődlegesen néprajzi megközelítést többféle diszciplína iránti érdeklődés és azok kérdésfelvetéseinek, módszereinek felhasználása egészíti ki. A jelenkori társadalmi kérdésekben nélkülözhetetlen a szociológia, a szociális és kulturális antropológia; a közelebbi és távolabbi múlthoz a történettudomány, az egyháztörténet vagy akár a régészet visz közelebb; vallási jelenségek és értelmezések felfoghatatlanok a teológia, a vallástudomány, adott esetben a pszichológia eszköztára nélkül; amit Csíksomlyón látunk és hallunk, ahhoz folklorisztikai, művészettörténeti, építészeti, földrajzi, ökológiai tudás is szükséges. Ez széleskörű és alapos szakirodalmi tájékozódást tett szükségessé. Megalapozó filozófiai-gondolati háttérrel munkámban mások mellett Polányi Mihálynak a személyes tudásról írott fejtegetései adtak.

III. Az értekezés főbb eredményei

Az értekezés felépítése

Az előszó a búcsús élmény esszészerű bemutatása. Az értekezés *első része* két fejezetben a kutatás céljairól, módszereiről és forrásairól, illetve a szakirodalmi előzményekről szól.

A bevezető részt követő *második rész* az 1949 előtti idő tömör összefoglalása három fejezetben. Ennek alapját 2009-ben megjelent könyvem adja, felhasználtam a régészet, település- és építéstörténet, művészettörténet és más szakterületek elmúlt tíz évben elért új eredményeit. A fő szempont itt az, hogyan élnek a jelenben a múlt emlékei. Az első fejezet a kegyhely térszerkezetét vázolja az épületektől a tágabb környezetig. Ez visszanyúlik a középkorig, sok változáson ment keresztül a huszadik század közepéig, állandósága pedig ma is kereteket ad a hétköznapiaknak és ünnepeknek. A második fejezet a tisztelet fő tárgyairól szól: az ötszáz éves kegyszoborról, a csaknem háromszáz éves labarumról és az ötven éves kisbazilika-jelvényről. A harmadik fejezet tömören összefoglalja a búcsú folyamatosan felemlegetett eredettörténetével kapcsolatos korábbi meglátásaimat és az utóbbi tíz év ezzel kapcsolatos nézeteltéréseit, valamint a források alapján megismerhető régi búcsús szertartásrendet.

A *harmadik rész* három fejezetében a diktatúra 1949–1989 közötti időszaka áll figyelmünk középpontjában, a tágabb perspektíváktól a szűkebbek felé haladva. Az első fejezet az erdélyi katolikus egyház általános helyzetével foglalkozik, a második a kegyhely életével intézményes és tárgyi vonatkozásban, a veszteségek mellett a túlélés lehetőségeinek bemutatásával együtt, kitekintéssel emigráns erdélyi ferencesek leleményére, az „amerikai Csíksomlyó”-ra. A harmadik tárja fel azt, hogyan élt tovább a búcsújárás akkor, amikor ezt eleinte erőszakos eszközökkel megakadályozták, majd apró engedelmények mellett is folyamatosan ellehetetlenítették és megfigyelés alatt tartották.

A *negyedik rész* öt fejezete a hagyományos búcsújárás újjáéledését, a régivel való folytonosságát és az új alakulásokat mutatja be. A vezérfonal itt az a gondolat, hogy ez a nagyszabású nyilvános ünnep – hasonlóképp, mint valamiféle nagyszabású rituális dráma is – változik, és megvannak a külső körülményei, a rendezői, a „forgatókönyve”, a terei és a szereplői. Az első fejezet az 1989-es „változás” kibontakozását mutatja be a társadalom és az egyház, majd a ferences szerzetesrend életében, továbbá felidézi az 1990-ben elsőként szabadon

megtartott búcsút. A második a vezetőkhöz lép közelebb, akik között egyháziak és világiak egyaránt vannak, és személyes bemutatásukon keresztül láttatja tevékenységüket és azok eredményét. A harmadik az átfogó program után az ünnep idejének főbb cselekményeiről szól, mint amilyen a virrasztás és a napvárás, a körmenet és annak átrendezése, a nagymise és a passiójáték. A negyedik fejezet tér rá az ünnep tereire, ahol a térhasználatra esik a hangsúly: a kegytemplomból kiindulva annak szűkebb környezetétől haladva a Kis-Somlyó hegy és a tágabb környezet irányába. Ide csatlakozik a búcsú vonzaskörének bemutatása is. Az ötödik fejezet a *keresztalja* után részletezi a hagyományos vonzaskör régi búcsújáró csoportjainak zarándoklatát úgy, hogy a kegyhelyhez közelebbi csíki székely településektől halad a távolabbiak felé, egészen Moldváig és Bukarestig.

Az *ötödik* rész ugyancsak öt fejezetének tárgya a búcsújárás és a kegyhely új hangsúlyainak, változó dimenzióinak kibontakozása. Az első fejezetben a zarándok és turista szerepek találkozását és szétválását vizsgáljuk meg konkrét magyarországi és szlovákiai magyar csoportok bemutatásán keresztül. A második fejezet elemzi azt, amiről Csíksomlyó manapság a leginkább ismert: hogyan vált nemzetivé ez a kegyhely. A fogalom és a 19–20. századi előzmények után térünk rá arra, hogyan teszi az élményközösség, a nemzeti jelképek használata a résztvevők számára átélhetővé a nemzeti identitást, és két jelképi erejű eseten keresztül mutatjuk meg, hol vannak ennek a kitapintható határai. A harmadik fejezetben a média látásmódját és hatásait mutatjuk be kiterjedt sajtóanyag és televíziós műsorok, illetve azok készítésének háttere alapján. A negyedikben a búcsú tárgyi és piaci vonatkozásai kerülnek sorra: az alfejezetek itt a búcsús csoportok tárgyai, az árusok és a hazavitt tárgyak. Ezt követően az ötödik fejezet vázolja fel azokat az újabb fejleményeket, amelyek az utóbbi másfél-két évtizedben bontakoztak ki, mint a nemzedékváltás, a szent és profán szétválása, a vallási és kulturális turizmus, a mediatizálás és az örökségítés.

Új eredmények

1. A csíksomlyói búcsú térszerkezete a környezetétől jól elkülönülő összefüggő egészet alkot. Ennek középkori egyházi, közigazgatási előzményei vannak, amelyek megalapozták, fenntartották és épületekbe, térformákba rögzítették egy szerzetesközösség és a tágabb régió vallási, kulturális kapcsolatrendszerét. Ez teszi szükségessé középkori népesedés- és egyháztörténeti folyamatok rövid bemutatását is: hogyan bontakozik ki a régészet eredményei nyomán a Székelyföld csíki régiójának betelepülése, a székelyek odakerülése, a kereszténység meghonosodása, szerzetesközösségek megalapítása, majd mindez hogyan teremtette meg a maga kereteit. Templom, rendház, iskola, nyomda, kultuszhelyek, remeték lakhelye, valamint a környező falvak és azok plébániái minden más magyar kegyhelynél gazdagabb szövedéket alkotnak, és ez a tér ma is meghatározó az ott élők közösségei és az ünnepelni oda induló tömegek számára. Mindez egyúttal az emlékezet helye is, helyei is (többes számban): más-más helyeken a múlt más-más korszaka kerül a figyelem előterébe annak számára, aki ezekre fogékony.

2. A múlt emlékezete kitüntetett módon testesül meg a kegyhely legrégibb kultusztárgyában, a Mária-kegyszoborban. Várat még magára ennek komplex monografikus elemzése; a régész, művészettörténész, vallástörténész és kultúrtörténész előmunkálatok már lehetővé teszik néhány új meglátás átvételét, miután a régebbi korokban – olykor kiigazításra váró módon – már sok mindent feltártak a szobor múltjából. A tisztelettel övezett tárgyak között az újabb keletű kisbazilika-jelvény mellett a *labarum* néven ismert sajátos jelvény-lobogó a maga nemében egyetlen, ezért megérdemi kiemelt figyelmünket. Évszázados helye van az ünnepi körmenetben, tíz- és százezrek láthatták, követhették, mégis sajátos, hogy milyen keveset tudunk róla. Nem lobogó, amit bárhol le lehetne másolni, nem jelvény, amiből ajándéktárgyat alakítanak, de nem is igen beszélnek róla, nincsenek történetek, mint a kegyszoborról, és sehol máshol nem játszik szerepet, csakis a pütkösdi búcsús körmenetben. Mégis nagy a presztízse, és ez kifejeződik abban, ahogy számontartják azokat a fiúkat, akik egyedül vagy egymást váltva, egymásnak segítve végighordozták a hegyen. Egyedülálló „emléktárgy”, ami körül sajátos mozdulat- és öltözetkészlet alakult ki; gyakorta egykori győzelmek jelvényeként szerepel az ünnepi beszédekben, így szoros közelségbe hozva egymással a jelenkor és a mitikus múltat.

3. A csíksomlyói búcsú eredete és *eredettörténete* témakörében korábban megfogalmazottak – hogy tudniillik ezekben a történetekben egy 18. században megalkotott hagyományt láthatunk, és hogy a „hargitai csatá”-nak nincsen történeti valóságalapja – megosztották a tudományos közvéleményt és a közbeszéd alakítóit is. Mivel ez a történet ma is erősen jelen van az ünnep identitásának alakításában, nem hiábavaló a viták bemutatása. A történeti hitelesség kérdésén átlépő értelmezések kritikája mellett itt új szempont, hogy a történet és ahogyan azzal az utóbbi harminc évben bánnak, ahogy azt kezelik, jól beilleszthető egy szimbolikus mezőbe. A búcsújárásnak az 1949-et megelőző „forgatókönyvei” ugyancsak nem csak a múlt részei, hanem évtizedekig viszonyítási alapot jelentettek az emlékezetben és ma is jelen vannak a felújított ünnepi formákban.

4. Több könyv tárgya lehetne, hogy Romániában miképpen bontakozott ki a kommunista-szocialista hatalmi berendezkedés, hogyan lehetetlenítette el az egyházak, köztük is különösen a katolikus egyház működését, hogyan számolta fel a szerzetesrendeket, iskolákat. Mégsem mondhatjuk, hogy összefoglalásunk minden tekintetben kidolgozott előmunkálatokra támaszkodhatna, ezért itt saját összefoglalást kellett készíteni. Különösen az erdélyi magyar katolikus egyháztörténet eredményei hiányosak, a ferences rend története pedig néhány emlékezésen kívül gyakorlatilag nincsen feldolgozva. A hetedik fejezetben szükséges volt ezt a hiányt valamelyest pótolni, ha érteni akarjuk mindazt, ami a somlyói búcsújárás hátterében van.

5. Egyáltalán nem volt eddig megírva a csíksomlyói kegyhely szocializmus-kori történetének sem a külső, ha tetszik „infrastrukturális” része, az épületek, terek laicizálása, az egyháziak hősies törekvése a megtartás érdekében; sem pedig az, ahogyan negyven évig a lelkipásztorok, egyházmegyés és ferences papok mindent megtettek azért, hogy ellenálljanak az egyeduralomra törő ideológiák nyomásának, hogy megtartsák az ünnepeket a maguk eredeti

mivoltában, és hogy átörökítsék az egyház által képviselt értékrendet. A fejezet vége távolabbra is kitekint, egy eddig szintén csak belső ferences rendi emlékezetben élő helyre, az ellenpontot jelentő szabadság földjére: az észak-amerikai magyar ferences közösségre és az általuk kiépített, évtizedeken át működő „amerikai Csíksomlyó”-ra. Manapság alig van valaki, akinek magyar és egyházi szempontból bármit is jelentene Youngstown neve, így ezt a helyet illő elhelyezni a hazai tudományosság térképén is.

6. Külön fejezetben részletezzük a somlyói *búcsújárás 1950 és 1989* közötti történetének alakulását. A kegyhely élete akkor sem állt meg, csak az elkötött végtagokhoz hasonlított, amelyekből fokról-fokra kiszorul az eleven keringés. Korabeli és későbbi emlékezések, titokban vezetett jegyzetek és levéltárban archivált dokumentumok teszik lehetővé, hogy e négy évtized búcsújárását jellemezni tudjuk. Körülbelül 1964-ig-ig tartott a keményebb elnyomás, azután a lassú olvadás ideje. 1951–1957 között egyetlen ferences sem működhetett Somlyón, utána 1970-ig mindössze egy páter, Daczó Lukács. Ő nemcsak a fentebb már jelzett nélkülözhetetlen forrásanyagot hozta létre és őrizte meg, hanem szívós és csendes munkával a legnehezebb időkben is megtartotta Csíksomlyót annak, ami, a búcsújárás helyének. Az elmúlt harminc évben ezekről az évtizedekről csak a tilalmakat hangsúlyozó pármondatos sommás említések voltak olvashatók, a részletek nem kerültek napvilágra, ezek az eredmények itt jelentős újdonságnak számítanak. Kiderült, hogy Csíksomlyót a hatalom sokáig csak fenyegetésként fogta fel, ahonnan minden erővel el kell szívni a levegőt, lehetetlenné kell tenni a saját életét. 1968 után, a romániai megyerendszer újbóli kiépítése idején meglátták benne a turisztikai vonzerőt, és inkább a hangsúlyok áthelyezésére tettek kísérletet – abban a reményben, hogy ehhez megnyerhetik a kicsit szabadabban tevékenykedni engedett ferencesek együttműködését. A búcsújárók igyekeztek megtartani a régről ismert és megszokott búcsús formákat. Ekkor már nem volt lehetséges sem a nemzeti identitás, sem a székely összetartás felmutatása, nem lehetett a kidolgozott liturgikus és szertartásformák méltóságteljes betartásával mások szeme előtt is láthatóvá tenni; ezért kevésbé számított, ki hova tartozik, így csak azok mentek el pünkösdkor Somlyóra, akik ezt belső indíttatásból, a megfigyelő hatóságok szeme előtt is vállalták. Ma, a fordulat után harminc évvel nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, a rendszer legutolsó hónapjaiig senki sem számított a változásokra.

7. Az 1989-es politikai *változás* és annak másfél évtized alatt kibontakozó következményei társadalmi, közpolitikai és kulturális téren az 1990-es évek végétől jelentős kutatások során tárultak fel. Ezeket szükséges összefoglalni ahhoz, hogy tovább léphessünk a feltáratlanabb témákhoz. Ilyennek számít az, hogyan ment végbe az erdélyi katolikus egyház és a ferences rend, szűkebben a csíksomlyói szerzetesközösség megújulása. Hogyan készítették elő és hogyan bonyolították le az első szabad búcsút, mik volt az ebből következő új tervek, hogyan váratott magára egy ideig ezek megvalósítása, és mi módon ment végbe az átalakulás: ezekre a kérdésekre mostanáig szó került ugyan szaktudományos keretek között is, de módszeres és részletes áttekintésre itt kerül sor először.

8. Egészen új a búcsú *vezetőinek* rendszeres bemutatása: a ferencesek helyi és rendi vezetői, az egyházmegye papsága és püspöke, a szervezők és rendezők, a kegyhely remetéje itt

személyes közelségbe kerülnek, szerepük, hatásuk, kezdeményező szerepük egymással is összefüggésben mutatkozik meg. A búcsújárás szerves része volt a népi vallásosságnak, és ugyanannyira az intézményes vallásosságnak is, ám ez utóbbi sokáig alig került a kutatás homlokterébe. Nem hiábavaló ezt a dimenziót is részletezni, hiszen akár népinek, akár köznépinek, akár közemberinek vagy közösséginek tekintjük a búcsújárást, világos, hogy megnevezhető vezetők és specialisták adják meg a kereteket, viszik sikerre a lebonyolítást. A búcsújárás kutatása során számos vezetőt szólíthattam meg, és a személyes találkozásokon túl a többi forrás (interjúk, képek, sajtó) is megalapozottá tette a részletesebb leírást.

9. Az *ünnep ideje* a helyszínen hagyományosan péntek délutántól vasárnap délig tartott, ehhez adódott hozzá az odaút és hazaút ideje. Változatos sora van annak, hogy mi és hogyan maradt meg, alakult át az évszázados szokásokból. A modern időkben a hivatalos búcsús program ugyanezt az időintervallumot fogja át, pontosan megadva a misék idejét, a gyónási és áldozási lehetőségeket, a nagymisére érkezés rendjét. A résztvevők túlnyomó többsége számára azonban a valóságos búcsús program mindössze egy fél napra torlódott össze, a megérkezés és a távozás néhány órája között „csupán” egy nagyszabású szabadtéri szentmisével. A hajnali virrasztás lassan turisztikai látványossággá vált, ahonnan fokozatosan elhúzódtak az eredeti szándékuk szerint imádkozni akarók; az éjszakai virrasztásban a korábbi „templomalvás” spontán szokásrendje, az énekvezetők által egymásnak adogatott énekek és imák lassan átadták a helyüket a vezetett virrasztásnak. Kevesebben vannak ott, mert könnyebb szállást találni, kevesebben vállalják a virrasztással járó fáradságokat, és egyáltalán is csökken a több napra érkezők száma, akik csak a templomban találhatnának helyet maguknak. A búcsús program átrendezését hozta magával az egykori körmenet megszüntetése, 1993 óta már nem lehet a résztvevők tömegét egy összefüggő oszlopba rendezni. A fegyelmetebb keresztalják és a lazább csoportok nagymisére érkezése ezáltal egy több órás programmá alakult, sok vallási és nem vallási elem összevegyülésével. A templomban álló kegyszobornál napokon át hosszú sor áll, de a többség sem a templomba, sem a kegyszoborhoz nem jut el. A vallási program vagy tíz éven át kiegészült a passiójátékkal, de ezen túlmenően a búcsús tömeg számára senki nem rendez más látványosságot, nem látunk jelentős eltolódást a profanizálódás irányába.

10. A somlyói búcsú *térhasználata* azért érdemel kiemelt figyelmet, mert ez minden más kegyhelyhez képest nagyon sokrétű, többszintű. Templom és rendház, kálvária és három kápolna a Kis-Somlyó hegyen, lankás és meredek erdőszéli útvonalak és mindezek belső tagoltsága adja ki ezt a sokszínűséget. A hagyományos búcsújárás rendjébe a helyek mindegyike szervesen beépült, nem látunk „kihagyásokat”. A modern búcsújárás során háttérbe szorultak a Kis-Somlyó hegy kápolnái; arányaiban sokkal kevesebben vannak a kálvárián, a körmenet hagyományos útvonalain. A két Somlyó-hegy közötti nyereg, amely korábban semmilyen szerepet nem játszott az ünnep során, 1993 után az újonnan megépített Hármashalomoltárral és színpaddal centrummá vált: itt lehet együtt egy időben szinte mindenki, aki a búcsúra érkezett, kirajzolva a magatartási és viselkedésformák központtól a peremek felé tartó széles ívét. A hullámzó tömeg rövid pár napra átalakítja az utak, terek használatát, a búcsús

térnek részévé válik fél Csíkszereda, a messzebből érkezettek pedig szintén kiterjesztik a búcsú terét azzal, hogy egy legalább hatvan kilométert átfogó körzetben szállak meg.

Ebben fejezetben kapott helyet a búcsú mai *vonzáskörének* bemutatása. Ehhez aprólékosan feldolgoztuk a ferencesek saját feljegyzéseit az érkezőkről, saját megfigyeléseinket és a sajtó adatait. Így vált lehetségessé települési részleteiben is követni a szélesedő vonzáskört, amely nemcsak a hagyományos székelyföldi katolikus régió nyúlik túl, hanem kiterjeszkedik Erdély más városi és falusi régióira, a szórványokra is, valamint „egész” Magyarországra és a külhoni, illetve a diaszpórában élő magyarságra. Régóta tudjuk, hogy ez így van, a nagy vonalakat mindenki ismeri, itt a részletezés számít újdonságnak. A vonzáskör kiterjedése ezért egyúttal társadalmi értelemben is értendő, hiszen a 20. század közepéig az egész csíki régió agrár jellegű volt, a hagyományos vonzáskörben nem volt képviselve városi polgárság, az még a térség egyetlen városában, Csíkszeredában is alig-alig volt megtalálható.

11. A *búcsújáró csoportok* bemutatása fejezet a kiterjedt vonzáskörből érkezőknek nemcsak a térbeli, hanem ezt a társadalmi, kulturális sokféleségét is érzékelteti. Alcsíki és felcsíki, gyergyói falvak után Gyimes, Moldva és a román főváros zarándokait látjuk, szinte csatlakozunk hozzájuk. Itt tudtuk igazán érvényesíteni a többfókuszú kutatás eredményeit, amikor egy-egy keresztalja vagy zarándokcsoport leírásában a hozzájuk csatlakozó diákok meglátásait is felhasználtuk. Az egynapos, a két- és többnapos zarándokutak a csoportok részéről más-más szervezést igényelnek; a saját hagyományaik felelevenítése, mint a gyalogmenetek, a szállásfoglalás más-más magatartási minták mentén szerveződnek, és a településeken belül is változatos a részvétel. Az itt részletezett búcsús csoportokat az köti össze, hogy túlnyomórészt zarándokok, indítékaik között első helyen vannak a vallásiak, a kegyhelyet lelki vágyaiknak engedve keresik fel, a generációkon átívelő búcsújárásuk nem alakult át zarándok- vagy vallási turizmussá. Kötött rendet tartanak, amelynek megvan a belső hierarchiája, szimbólumhasználata, és amely ma is képes az újabb és újabb nemzedékeket bevonni, motiválni.

12. A búcsújáró csoportok áttekintését folytatva térünk rá a *zarándok-turistákra*, akik a vallási indíttatás mellett más élményeket (is) várnak az utazásuktól. Ők főként a távolabbról érkező, magyarországi csoportok között találhatóak. Itt még nagyobb a sokszínűség, erre szolgál példaként három kiválasztott csoport, Szentendre-Izbég, Gödöllő és a győri egyházmegye hívei. A változatos csoportdinamika, a helyzetről helyzetre váltakozó magatartásformák, a várakozások és reakciók sora nem lett volna feltárható utólagos kikérdezéssel, itt is fontos volt a résztvevő megfigyelés. Hogyan vált a búcsújárás turista programmá, hogyan jellemezhető a „csatlakozók”, akik utazásuk során az autentikus búcsújárást keresik – ezekre a kérdésekre igyekszünk itt választ találni.

13. Az, hogy Csíksomlyó *nemzeti kegyhely*, bő negyedszázada ugyancsak közismert. Hogyan vált azzá, milyen értelemben lehet egy kegyhely nemzeti, hogyan mutatkoznak meg a magyarságszimbólumok a búcsún – tesszük fel a kérdéseket. Itt sem nélkülözhető a történeti visszapillantás a 19. század második felére, amikor Csíksomlyóval kapcsolatban először bukkant fel a *nemzeti* jelző; majd a 20. század első felére, amikor a nemzeti jelképrendszerek már szorosan összekapcsolódtak a pünkösdi búcsújárással. A tárgyi jelképek mellett, mint a zászló

és címer, a közéleti vezetők jelenlétét is ide vonhatónak tartjuk, hiszen körülöttük is kialakulnak és megfogalmazódnak a nemzettel kapcsolatos vélemények, létrejönnek viszonyulások. Különösen jól megvilágítja a kegyhely nemzeti arculatát két eset, ahol konfliktus keletkezett: az 1993-ban keletkezett nézeteltérés az *István a király* rockoperának a búcsúra tervezett bemutatója körül, valamint a *Babba Mária* mitologikus alakja körüli viták. A nemzettudat, az etnikai tudat és a jelképek kutatásának sokfelé ágazó tematikájában ezzel a fejezettel csak érinteni tudunk átfogóbb kérdéseket, és – talán méltányolható mértéktartással – nem törekedünk típusalkotásra, szélesebb körű általánosításokra. Lényegesnek tartjuk az élményközösséget, ami évről évre kétségtelenül élő valósággá válik, szinte befoghatatlan gazdagságban és összetettségben.

14. A kilencvenes évektől a sajtón és a televízió adásain keresztül hallatlan mértékben megerősödött a búcsú *média-reprezentációja*. E témának eddig nem akadt kutatója, szórva-nyos megjegyzések pedig kevésnek bizonyulnak a kép teljességéhez. Milyen módon jelenítik meg a búcsút és a búcsújárókat helyi, regionális, országos lapok, milyen beszédmódok mutatkoznak meg, milyen sztereotípiák azonosíthatóak az írott és az elektronikus médiában? Hogyan dolgozik az újságíró, hogyan a Duna Televízió? Hogyan kapcsolják be a nézőt és olvasót a búcsúba, és hogyan kapcsolják ki a jelenlévőket a búcsúból? Nem kétséges, hogy a médiajelenlét alakítójává válik az ünnepnek, ámde ez inkább részletekre szorítkozik, jelleget nem érint, nem vezet fesztiválosodáshoz.

15. *A tárgyi világ* terén két téma részletezése következik. A búcsúsok tárgyai, akár a csoportok saját, identitást kifejező jelvényei, akár a résztvevők által hazavitt ajándék- és emléktárgyak sokaságuk, változatosságuk és változatos használati módjaik révén vetnek fényt a búcsú ünnepi és hétköznapi részeire. A búcsús keresztalják lobogói, csengettyűi a csoporthoz magához tartoznak, a ruhaviselet egyénibb, de az is csoportnormákhoz igazodva ölt a hétköznapiól teljességgel eltérő formákat a különböző korosztályokban és a különböző helyekről érkezőknél. Elmaradhatatlan része a búcsúknak a vásár. Természetes, hogy ennek mérete Csíksomlyón – az oda érkező tömeg nagyságával párhuzamosan – minden korábbit felülmúl. Itt kérdezzük rá az árusok kilétére nemcsak megfigyelések és alkalmi beszélgetések, hanem 1994-95-re vonatkozóan részletes adatfelvétel alapján is. A vásárosok száma és az árukészletük növekedése ebből jól kirajzolódik, egyúttal az is látszik, hogy a vásári dimenzió térben és jelentőségben egyaránt a búcsú peremén maradt. Nem látjuk a pünkösdi búcsú olyan erős piacosodását, mint amit például a boszniai Medjugorjében figyelhetünk meg, és nem váltak ajándék- vagy emléktárgyakká a kegyhely legjelentősebb kultikus tárgyai, mint a kegyszobor vagy a labarum.

16. Az utolsó fejezet az *ezredforduló óta* eltelt két évtizedre tekint, amikor az újabb fejleményeket kutatással már nem követtük, mégsem lehet említetlenül hagyni őket. A vezetők és résztvevő körében lezajlott egy nemzedékváltás; a szent és profán új arányai alakultak ki; a búcsúba egyre inkább szervezett zárandokturizmus irányul; újabb típusú, már interneten zajló médiareprezentáció bontakozik ki, végül pedig megindult a búcsú (jobb kifejezés híján) „örökségésítése” is. Szimbolikusan is lezárjuk dolgozatunkat a kegyhely egész történetének

talán legnagyobb jelentőségű látogatásával: 575 évvel IV. Jenő pápa búcsú kiváltságokat biztosító brevije után és egy héttel a harmincadik szabadon megtartott búcsú előtt Ferenc pápa volt a kegyhely vendége, aki csatlakozott mindazokhoz, akik a csíksomlyói kegyhelyen őrzött Mária-szobor előtt évszázadok óta fejet hajtanak. Egy székelyföldi magyar, egy európai Mária-kegyhely került így rövid időre a világegyház figyelmének fókuszába, hogy aztán a maga módján élje tovább a saját életét.

IV. Az értekezés témakörében megjelent válogatott publikációk

- 1996 Térszerveződés a csíksomlyói pünkösdi búcsún. *Néprajzi Értesítő* 78. 29–58.
- 1997 Hagyomány és hagyományteremtés a csíksomlyói búcsún 1990-ben. In *Népi vallássosság a Kárpát-medencében II.* Szerk. Laczkovics Emőke. Veszprém–Debrecen: Laczkó Dezső Múzeum, 130–148.
- 2000 Egy ünnep alapjai. A csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban. *Tabula* 3 (2) 230–256.
- 2003 Csíksomlyói kolduló ferencesek Moldvában 1858–59-ben. In Czövek Judit (szerk.): *Imádságos asszony. Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére.* Budapest, Gondolat–Európai Folklór Intézet, 168–189.
- 2004 Kájoni Jánostól Márton Áronig: Kétszázötven év a csíksomlyói pünkösdi búcsújárás alakulástörténetéből. In Pócs Éva (szerk.): *Rítus és ünnep az ezredfordulón.* Budapest–Marcali, L'Harmattan–Városi Helytörténeti Múzeum, 221–243.
- 2006 Vonzáskör változásban: búcsújárás Csíksomlyóra. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* I. 273–324.
- 2007 Bukaresti magyarok a csíksomlyói búcsúban. *Acta Siculica* 2007. 677–696.
- 2008 Material culture and religious meanings: the objects of pilgrims. In Korkiakangas Pirjo, Lappi Tiina-Riitta, Niskanen Heli (eds.): *Touching Things: Ethnological Aspects of Modern Material Culture.* Helsinki, Finnish Literature Society, 29–38.
- 2009 *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány.* Budapest, Nyitott Könyv–L'Harmattan.
- 2010 Székelyek múlt és jövő közt: Egy hírlapi vita tanulságai 1882-ből. In Valuch Tibor–Bódy Zsombor–Horváth Sándor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára.* Budapest, Argumentum Kiadó, 203–213.
- 2011 Táji csoport, vonzáskör változásban: A modern búcsújárás és Csíksomlyó. In Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal: A néprajzi kutatás múltja és jelene.* Budapest, L'Harmattan; PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, 77–119.

- 2012 Főszereplők félárnyékban: Arcképvázlatok a csíksomlyói labarum hordozóiról (1873-1949). In Landgraf Ildikó–Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen: Valásantropológiai tanulmányok - Vargyas Gábor tiszteletére*. Budapest, PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, L'Harmattan Kiadó, Könyvpont Kiadó, 681–706.
- 2014 Adatok a csíkszentgyörgy-bánkfalviak csíksomlyói búcsújárásához. In Kothencz Kelemen (szerk.): *Határjelek és hagyásfák: A hetvenedik életévébe lépő Bárh János tiszteletére írott tanulmányok*. Baja, Türr István Múzeum, 634–645.
- 2015b *"Istennek kincses tárháza...": P. Losteiner Leonárd ferences kézírata Szűz Mária csíksomlyói kegyzobráról*. Csíksomlyó–Budapest, Csíksomlyói Ferences Kolostor–Szent István Társulat.
- 2019 Szorításban. Daczó Lukács, a somlyói kegyhely ferences őre (1957–1970). In: Tanczos Vilmos–Peti Lehel (szerk.): *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi valláosságról*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság, 339–361.